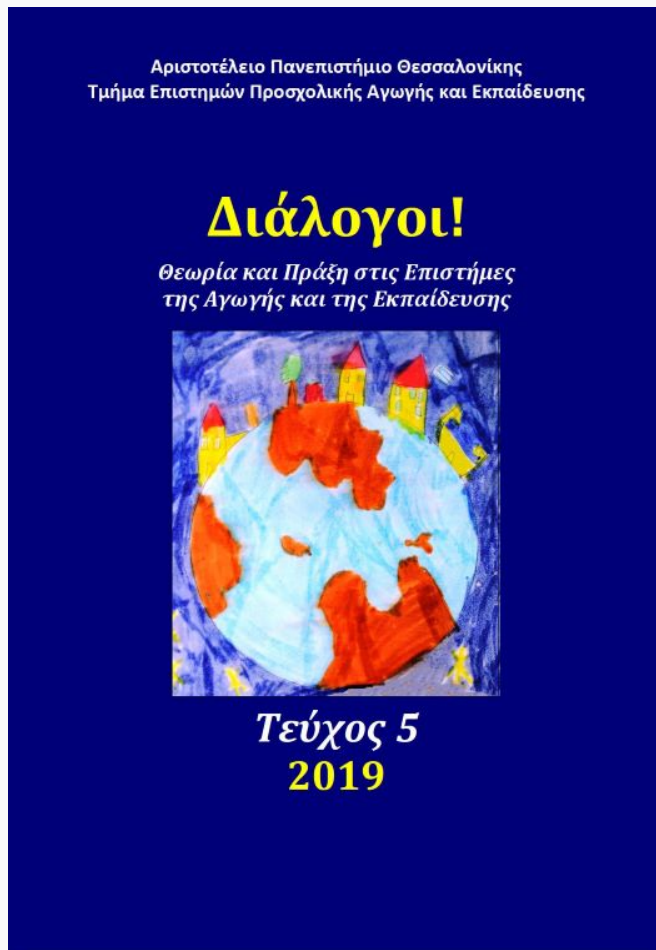

Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης

Τόμ. 5 (2019)

Οιονεί χαρτογράφηση εννοιολογικής προσέγγισης της ιστορίας στο νηπιαγωγείο

Ελένη Καραμανώλη

doi: [10.12681/dial.20701](https://doi.org/10.12681/dial.20701)

Copyright © 2019, Ελένη Καραμανώλη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραμανώλη Ε. (2019). Οιονεί χαρτογράφηση εννοιολογικής προσέγγισης της ιστορίας στο νηπιαγωγείο. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 5, 150–167. <https://doi.org/10.12681/dial.20701>

Οιονεί χαρτογράφηση εννοιολογικής προσέγγισης της ιστορίας στο νηπιαγωγείο

Ελένη Καραμανώλη

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η διδασκαλία της ιστορίας στο νηπιαγωγείο σχετίζεται με τη σταδιακή καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και την ιστορική κατανόηση μέσα από την κατανόηση των ιστορικών δομικών εννοιών (χρόνος, συνέχεια-αλλαγή, αίτιο-αποτέλεσμα, κ.ά.). Σε αυτήν την κατάκτηση θα συμβάλλει η ανάπτυξη δραστηριοτήτων σχετικών με τη μικρο-ιστορία (οικογένεια, γειτονιά) αλλά και με τη μακρο-ιστορία (σχολείο, κοινωνία). Στο νηπιαγωγείο τίθενται οι βάσεις για την προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, αξιοποιώντας εμπειρίες και γεγονότα από τη ζωή των ίδιων των παιδιών. Η παρούσα εργασία διερευνά τους στόχους, τους σκοπούς της διδασκαλίας καθώς και τις στρατηγικές που μπορούν να εφαρμοστούν σε αυτό το στάδιο εκπαίδευσης. Δίνεται έμφαση στις ιστορικές έννοιες και στον τρόπο που αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν ώστε να επιτευχθεί η ιστορική κατανόηση με την αξιοποίηση ομαδοσυνεργατικών μεθόδων αλλά και τη μέθοδο project.

Λέξεις- κλειδιά: διδασκαλία ιστορίας, νηπιαγωγείο, ιστορικές δομικές έννοιες

Abstract

Children are born into social studies. From birth, they begin exploring their world. Social studies currently and historically is a field designed to meet the educational needs of society. Teaching history in preschool education has been little examined. The aim of history teaching is to stimulate the children's interest and understanding about the life of people who lived in the past and to develop historical thinking and consciousness. At this level of education, we teach children a sense of chronology, and, through this, they develop a sense of identity, and a cultural understanding based on their historical heritage. Thus, they learn to value their own and other people's cultures in modern multi-cultural Greece and, by considering how people lived in the past, they are better able to make their own life choices today. We teach children to understand how events in the past have influenced our lives today, we also teach them to investigate these past events and, by so doing, to develop the skills of enquiry, analysis, interpretation, evaluation, presentation and problem solving. In addition, teaching history aims to foster in children an interest in the past. Furthermore, it helps to enable children to know about significant events in Greek history and to appreciate how things have remained the same or changed over time. Teaching history at early childhood curricula offers the hope that the focus of education will be on the development of effective, efficient, ethical children who will approach their world non simplistically and thoughtfully. Last but not least, to develop the cross-curricular use of history in other subjects. For example, linguistic - history contributes significantly to the teaching of Greek

language in school by actively promoting the skills of reading, writing, speaking and listening. Children develop through discussing historical questions, or presenting their findings to the rest of the class. They develop their writing ability by composing reports and letters, and through using writing frames. What is more, mathematics - the teaching of history contributes to children's mathematical understanding because children learn to use numbers when developing a sense of chronology through activities such as creating time lines and through sequencing events in their own lives. This survey examines the teaching of history in early childhood education and children's understanding of history. The aim of this review is to investigate the understanding of historical thinking concepts in early childhood education, strategies of teaching in order to overcome the misconceptions and what kind of understanding of history and historical time children express. Teachers' storytelling might be suitable for the children's interest and understanding of history in order to understand historical thinking concepts despite the fact that historical understanding in early childhood might be limited. The teaching of history in this level of education and care can lay the foundation for historical consciousness and its later development at school. With the help of good teachers, children will not only absorb the content that focuses on citizenship education in all its permutations, but also learn how to learn and how to consider multiple perspectives. To sum up, history teaching focuses on enabling children to think as historians. Emphasis placed on examining historical artefacts and primary sources. The importance of stories in history teaching is also valuable and regards this as an important way of stimulating interest in the past (family history, neighborhood, society). Focusing on helping children to understand that historical events can be interpreted in different ways, and that they should always ask searching questions about information they are given. Moreover, seeking to provide suitable learning opportunities for all children by matching the challenge of the task to the ability of the child is important too.

Key words: *teaching history, early childhood, historical concepts, second order concepts*

Εισαγωγή

Η αρχή της ιστορικής εκπαίδευσης εκκινά από την προσχολική καθώς εντοπίζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα για το νηπιαγωγείο, στις εθνικές γιορτές και τις ποικίλες εκδηλώσεις που διοργανώνονται με αφορμή τις εθνικές ημέρες μνήμης (Φαρδή, 2018). Το 2003 θεωρείται χρονιά ορόσημο για τη διδασκαλία της ιστορίας στο νηπιαγωγείο καθώς από τότε αναγνωρίζεται και εγκαθιδρύεται η σχέση μεταξύ ιστορίας και προσχολικής αγωγής (Υ.Ε.Κ. 304/τ.Β/13-03-2003). Σε αυτό το πλαίσιο το αναθεωρημένο πρόγραμμα σπουδών (ΙΕΠ, 2014, σσ. 271-278) τοποθετεί την ιστορία στην ενότητα Κοινωνικών Επιστημών και αναφέρεται μία ενότητα «Ιστορία & Πολιτισμός» που περιλαμβάνει μαθησιακούς στόχους, ιδέες για δραστηριότητες και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Όπως διαφαίνεται από το πρόγραμμα σπουδών επιδιώκεται να έρθει το παιδί σε επαφή με παρελθόν μέσα από ένα εναλλακτικούς τρόπους που περιλαμβάνουν επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους Τ.Π.Ε. κ.ά. Στόχος είναι η καλλιέργεια κριτικής και δημιουργικής σκέψης προς αυτήν την κατεύθυνση επιδιώκεται η καλλιέργεια των ιστορικών δομικών εννοιών. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του χρόνου, της συνέχειας-αλλαγής, του αιτίου-αποτελέσματος. Η κατάκτηση αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την αφήγηση, την τοπική ιστορία, τις επισκέψεις σε μουσειακούς χώρους. Έτσι

τα παιδιά γνωρίζουν το παρελθόν με προσιτό τρόπο και κατάλληλο για την ηλικία τους. Σταδιακά αρχίζουν να διακρίνουν τις χρονικές βαθμίδες (παρόν, παρελθόν, μέλλον), προβαίνουν σε συσχετίσεις γεγονότων και αναπτύσσουν την κριτική τους ικανότητα. Αυτό το εγχείρημα ενισχύεται και από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία με διάφορα σχέδια και εκπαιδευτικά προγράμματα που έχουν κεντρικό άξονα την ιστορία (Αντωνιάδου, 2003· Μακρή, 2003· Σακκής & Τσιλιμένη, 2007). Ταυτόχρονα τονίζεται και η διαθεματικότητα με τα άλλα γνωστικά αντικείμενα (γλώσσα, μαθηματικά, γεωγραφία). Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στη δημόσια ιστορία, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία (Αθανασιάδης, 2015) ώστε να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με τα ήθη και τα έθιμα του τόπου τους, τις αφηγήσεις της οικογένειας.

Στόχος επίσης διδασκαλίας της ιστορίας είναι η κατάκτηση της ιστορικής συνείδησης, που πραγματοποιείται σε τρία στάδια: α) με την αναζήτηση γνώσεων σχετικών με ιστορικά γεγονότα, φαινόμενα, ιστορικές έννοιες κ.τ.λ. αξιοποιώντας τις προηγούμενες γνώσεις, β) με την κατανόηση των αιτίων που οδήγησαν στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, αλλά και την αναζήτηση των αποτελεσμάτων, γ) με την αξιοποίηση των παραγόμενων γνώσεων στο παρόν και το μέλλον (Nordgren & Johansson, 2014).

Οι δομικές ιστορικές έννοιες στο νηπιαγωγείο

Η αξιοποίηση των δομικών ιστορικών εννοιών είναι απαραίτητη για την κατάκτηση της ιστορικής κατανόησης σε από τα πρώτα κιόλας στάδια εκπαίδευσης του παιδιού. Τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία μπορούν να προσεγγίσουν το γνωστικό αντικείμενο της ιστορίας μέσα από τα δικά τους προσωπικά βιώματα, τις δικές τους εμπειρίες και του στενού τους κύκλου. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα επιχειρείται συστηματική προσπάθεια ώστε να οργανωθεί η εκπαιδευτική διαδικασία περιλαμβάνοντας τις ιστορικές έννοιες (Thornton, 1988). Η ανάπτυξη ιστορικών εννοιών αφορά και εμπεριέχει πολιτισμικούς παράγοντες (γλώσσα, περιβάλλον παιδιού) και αναζητούνται τρόποι για να κατακτηθούν έννοιες (Cooper, 2002). Καταβάλλονται προσπάθειες ώστε να μπορεί να επιτευχθεί η διάκριση των τριών χρονικών βαθμίδων παρελθόν, παρόν, μέλλον, με τη χρονική τοποθέτηση γεγονότων, με τη διατύπωση υποθέσεων για το παρελθόν, με την αναπαράσταση σκηνών του παρελθόντος, και γενικότερα με τη δημιουργία κατάλληλων εκπαιδευτικών συνθηκών για τη διδασκαλία τέτοιων εννοιών (Δημητριάδου, 2002).

Η ιστορική κατανόηση, όμως, προϋποθέτει μία άρτια ιστορική διδασκαλία, για την οποία έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις σύμφωνα με την ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση διδασκαλία. Αρχικά, η κινητοποίηση του ενδιαφέροντος των μαθητών μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά για την ενασχόλησή τους με την ιστορία. Σε αυτήν την περίπτωση είναι σκόπιμο να ανακληθούν οι υπάρχουσες γνώσεις, να διαμορφωθούν και να ενσωματωθούν οι νέες, ώστε να μπορούν να προβούν σε κριτική αποτίμηση, ερμηνείες και στην κατασκευή αφήγησης αν αυτό είναι εφικτό (Μονιότ, 2002). Αυτή, όμως, δεν είναι η μόνη προσέγγιση καθώς τόσο οι ιστορικές έννοιες όσο και τα ιστορικά γεγονότα αναγνωρίζονται ως ερευνητική μελέτη της ανθρώπινης δραστηριότητας και σε αυτήν την περίπτωση κρίνεται αποδοτικότερη η χρήση της ανακαλυπτικής μεθόδου. Λαμβάνοντας υπόψη αυτήν την προσέγγιση είναι σκόπιμο να χρησιμοποιηθούν ιστορικά θέματα που αφορούν την τοπική κοινωνία, γιατί είναι πιο προσιτά στα παιδιά και αυτό λειτουργεί ως κίνητρο (Λεοντσίνας, 2006).

Σχετικά με την αξιοποίηση των πηγών μπορεί να συμβάλει πολυπρισματικά στην κατανόηση των ιστορικών εννοιών και περαιτέρω στην ανάπτυξη της ιστορικής κατανόησης. Η χρήση των πηγών μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση του ιστορικού χρόνου και της ιστορικής κατανόησης, το εποπτικό υλικό αποτελεί εργαλείο για την κατανόηση της έννοιας του χρόνου, της συνέχειας και της αλλαγής μέσα από συγκρίσεις και αντιθέσεις. Με αυτό τον τρόπο προωθείται ο διάλογος, η επιχειρηματολογία και βελτιώνονται οι γλωσσικές δεξιότητες των παιδιών. Επιπλέον, καταλυτικό ρόλο μπορεί να διαδραματίσει και η τέχνη καθώς μπορεί να συσχετιστεί με ερωτήσεις που θα βελτιώσουν την παρατηρητικότητα των μαθητών, στοιχείο ουσιαστικής σημασίας για την κατάκτηση της ιστορικής γνώσης. Ταυτόχρονα, βέβαια, αναπτύσσεται και η ενσυναίσθητική ικανότητα μέσα από εικαστικές πηγές και παράγονται ποικίλες ερμηνείες (Cooper, 1995· Μαυροσκούφης, 2015). Επίσης, με τη διδακτική αξιοποίηση μνημείων, κτιρίων, ιστορικών τόπων και καταλοίπων του υλικού πολιτισμού προωθείται η ερευνητική, ανακαλυπτική, ενεργητική και βιωματική μάθηση μέσα από την ενεργοποίηση κινήτρων μάθησης και επέκταση της γνώσης διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης, την καλλιέργεια ιστορικών δεξιοτήτων, την κατανόηση του παρελθόντος και την ενσυναίσθηση. Πιο συγκεκριμένα οι επισκέψεις σε μουσεία μπορεί να συνοδευτεί από παράλληλες δραστηριότητες με στόχο την εξερεύνηση του περιβάλλοντος χώρου τη συσχέτισή τους με ιστορικά γεγονότα τη δραματοποίηση, την υπόδυση ρόλων, τη φωτογράφιση, ακόμα και τη σχεδίαση. Ταυτόχρονα, ο μουσειακός χώρος μπορεί να λειτουργήσει εποικοδομητικά στην αξιοποίηση παιδιών διαφορετικής πολιτισμικής κουλτούρας και πολιτισμού (Νικολάου, 2011α).

Συμπερασματικά η διδασκαλία των δομικών ιστορικών εννοιών μπορεί να αναπτύξει την κριτική σκέψη των μαθητών, ώστε να εισέρχονται σταδιακά στην κριτική αντιμετώπιση όχι μόνο της ιστορίας αλλά και της κοινωνίας. Αποφασιστικής σημασίας είναι η αξιοποίηση των πηγών και ωθούν τους μαθητές σε δραστηριότητες που προωθούν την ιστορική κατανόηση. Τέτοιες είναι η συλλογή υλικού, η σύγκριση-αντίθεση, με στόχο την οικοδόμηση επιχειρηματολογίας για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων (Λεοντσίνης, 2006). Η ανάπτυξη ιστορικών εννοιών συσχετίζεται με πολιτισμικούς παράγοντες, όπως η γλώσσα και τα περιβάλλον τους παιδιού και έτσι αναζητούνται τρόποι για να κατακτηθούν οι ιστορικές έννοιες (Cooper, 2002).

Αναφορικά με την έννοια του χρόνου και της ιστορικής ενσυναίσθησης μπορεί να αξιοποιηθεί ένα σώμα πηγών για την καλύτερη κατανόησή τους. Αρχικά μπορεί να αξιοποιηθεί εποπτικό υλικό που ανάλογα με τον τρόπο που θα χρησιμοποιηθεί μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της έννοιας της συνέχειας- αλλαγής. Σε αυτήν την περίπτωση χρήσιμο θα ήταν να αξιοποιηθεί υλικό από τα προσωπικά βιώματα των παιδιών για παράδειγμα θα μπορούσαν να συλλέξουν φωτογραφίες από τη βρεφική τους ηλικία και σταδιακά να φτάσουν στο σήμερα παρατηρώντας όλη την εξελικτική διαδικασία εστιάζοντας στα στοιχεία που συνεχίζουν να παραμένουν τα ίδια και σε εκείνα που έχουν αλλάξει. Κατά αυτόν τρόπο εισάγονταν στην έννοια της συνέχειας και της αλλαγής από την προσωπική τους ζωή με σκοπό να προσεγγίσουν μεγαλώνοντας τις ιστορικές αυτές έννοιες για τα ιστορικά γεγονότα. Μία άλλη πηγή που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί είναι ένας πίνακας ζωγραφικής σε αυτήν την πηγή μπορούν να αντλήσουν πληροφορίες σχετικά με την εκάστοτε εποχή αναφορικά με την ενδυμασία των εικονιζόμενων προσώπων, την έκφραση, τα αντικείμενα. Έτσι, έρχονται σε επαφή με στοιχεία της εποχής και μπορούν να προβούν σε συγκρίσεις με τη σύγχρονη εποχή

εντοπίζοντας τις ομοιότητες και τις διαφορές. Αλλά και η απεικόνιση του συναισθήματος έχει σημασία καθώς μέσα από αυτό το σχολιασμό μπορούν τα παιδιά να αναπτύξουν ενσυναίσθηση. Επιπλέον, οι επισκέψεις σε μουσεία μπορούν να καταστούν ενδιαφέρουσες συσχετιζόμενες με βιβλία, εικόνες, φωτογραφίες και ποικίλο υλικό. Σε αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλουν και οι επισκέψεις σε άλλους αρχαιολογικούς χώρους στους οποίους τα παιδιά μπορούν να φωτογραφίσουν αυτά που βλέπουν και να δημιουργήσουν τη δική τους σύνθεση ηλεκτρονική ή έντυπη. Όλες αυτές οι δραστηριότητες συμβάλλουν προωθητικά ώστε τα παιδιά να δημιουργήσουν τις ιστορίες τους κινητοποιώντας τη φαντασία τους και τη δημιουργικότητά τους (Cooper, 1995).

Ιστορική κατανόηση και σκέψη

Η ιστορία ως επιστήμη δεν υποστηρίζει τη μία και μόνη αλήθεια με δογματικό και καθολικό τρόπο, αλλά ενισχύει τις διαφορετικές ερμηνείες για τα διάφορα γεγονότα του παρελθόντος, οι οποίες πρέπει να βασίζονται σε ένα σώμα πηγών (πρωτογενείς και δευτερογενείς) και να παράγονται μέσα από μία διαδικασία συγκρίσεων, αντιθέσεων και ερμηνειών. Όλη αυτή η διαδικασία ενισχύει την ιστορική σκέψη (Monte-Sano, 2008). Η ιστορία δεν είναι μία στατική επιστήμη μονοδιάστη και μονολιθική αλλά απαιτεί συστηματική έρευνα, με ανάλογες ερωτήσεις για να μας «μιλήσει» ο κλειστός κόσμος των πηγών. Σε αυτό το σημείο άπτεται η σπουδαιότητα της ιστορίας ότι αποτελεί μία αέναη προσπάθεια αναζήτησης πληροφοριών σχετικές με το θέμα υπό εξέταση, προκειμένου να χυθεί άπλετο φως σε συγκρουσιακά ακόμα και σε σιωπές της ιστορίας. Έτσι, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η συμβολή της όχι μόνο στη γνωστική αλλά και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών (Δάγκας, 2006).

Τα παιδιά σε νηπιακή ηλικία μαθαίνουν για το παρελθόν και έρχονται σε επαφή με αυτό μέσα από δραστηριότητες έρευνας και ανακάλυψης. Τα νήπια μέσα από αυτές τις διαδικασίες μαθαίνουν για τα παρελθοντικά γεγονότα, τα παροντικά που αφορούν είτε τα ίδια είτε την οικογένειά τους και του στενού τους περιβάλλοντος, γίνονται μικροί ντετέκτιβς και αναζητούν πληροφορίες για την οικογένειά τους, τη γειτονιά τους, του πολιτισμού τους. Μέσα από αυτήν την αναζήτηση αποκτούν πολύτιμες πληροφορίες για τον περιβάλλον τους το οικογενειακό αλλά και το κοινωνικό. Όλη αυτή η διεργασία συμβάλλει στην κατάκτηση της ιστορικής σκέψης (Δάγκας, 2006).

Η ιστορική κατανόηση μπορεί να επιτευχθεί με την κατάκτηση τριών σταδίων (Cooper, 1995):

- Το πρώτο αφορά την κατανόηση του ιστορικού χρόνου και των περαιτέρω εξελίξεων που πραγματοποιούνται στην με την πάροδο του χρόνου και αυτό συσχετίζεται με την κατανόηση του χρόνου σε δύο επίπεδα του χρόνου όπως τον αντιλαμβάνονται τα υποκείμενα και τον αντικειμενικό ημερολογιακό χρόνο. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας αντιλαμβάνονται την έννοια του χρόνου είτε μέσα από τα προσωπικά τους βιώματα είτε μέσα από γεγονότα που αφορούν πρόσωπα από στενό κοινωνικό τους περιβάλλον.
- Το δεύτερο στάδιο θεωρείται ότι έχει κατακτηθεί όταν οι μαθητές είναι σε θέση να κατανοήσουν την πολλαπλότητα και την πολυπρισματικότητα των ερμηνειών κατανοώντας και το λόγο που αυτό συμβαίνει. Προς την επίτευξη αυτού του σταδίου τελεσφόρα κρίνεται η χρήση του διαλόγου ανάμεσα

στους μαθητές που θα εγείρει ερωτήματα, προβληματισμό, σκέψεις και θα οδηγήσει στην διάρθρωση επιχειρηματολογίας. Ο εκπαιδευτικός σε αυτό το στάδιο μπορεί να κατέχει το ρόλο του καθοδηγητή της διαδικασίας, καθώς εξελίσσεται όμως η διαδικασία μπορεί να προωθήσει το διάλογο μεταξύ των παιδιών ώστε να εκπαιδευτούν στις δημοκρατικές αρχές του διαλόγου και σταδιακά δεν θα είναι περιττή η καθοδήγησή του.

- Το τρίτο στάδιο σχετίζεται με την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών. Το συγκεκριμένο στάδιο μπορεί να συμβάλει πολύπλευρα στην ιστορική κατανόηση καθώς η γνώση της ορθής διαχείρισης των πηγών μπορεί να βελτιώσει και άλλες δεξιότητες γλωσσικές, παρατηρητικότητας, αναζήτησης, έρευνας κ.ά. και μέσα από όλη αυτήν την εξελικτική διαδικασία να οδηγηθούν σε όσο το δυνατόν πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Τα μικρά παιδιά παρά το γεγονός ότι μπορούν να κατανοήσουν κάποια πράγματα σχετικά με τη χρονολόγηση δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν το κατάλληλο λεξιλόγιο. Βέβαια έρευνες έχουν αποδείξει ότι το ιστορικό περιεχόμενο, η συνέχεια-αλλαγή το αίτιο αποτέλεσμα είναι σημαντικής στην ιστορική κατανόηση (Barton & Levstik, 1996). Επιπροσθέτως, η ενασχόληση με την ιστορία βοηθά τους μαθητές να αντιληφθούν τον κόσμο γύρω τους, να προβούν σε λογικές ερμηνείες, να απαγκιστρωθούν από προκαταλήψεις, στερεότυπα και μικροθεωρίες, αναπτύσσοντας κριτική στάση απέναντι στις καταστάσεις, έχοντας κατακτήσει το βασικό επίπεδο ώστε να είναι εξοπλισμένοι με τις βασικές δεξιότητες (Δάγκας, 2006). Η ιστορία, λοιπόν, είναι ένας πρόσφορος χώρος που παρέχει πολλές ευκαιρίες στους εκπαιδευτικούς που έχουν μαθητές προσχολικής ηλικίας να εξοπλίσουν τους μαθητές με αξίες και ιδανικά απαραίτητα για τη διαμόρφωση ενός ενεργού πολίτη μίας δημοκρατικής κοινωνίας. Η ιστορία έχει ως κύριο στόχο να καλλιεργήσει μια πλουραλιστική και ανεκτική εθνική ταυτότητα, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από μισαλλοδοξία και αυτό θα επιτευχθεί με την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης, την καλλιέργεια ανθρωπιστικών αξιών των νέων ανθρώπων και να αποτελέσει ανασχετικό φραγμό στην ξενοφοβία, το μίσος, την εθνική και πολιτισμική περιχαράκωση (Δάγκας, 2006).

Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις της ιστορίας στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση: α) η προσέγγιση της έννοια του χρόνου ως βάση στην ιστορική εκπαίδευση, β) η σχέση της ιστορίας με το περιβάλλον και γ) η αποτύπωση της επιστημονικής δομής της ιστορίας και της διδασκαλίας της στην εισαγωγή της ιστορικής εκπαίδευσης σε μικρά παιδιά (Φαρδή, 2010).

Είναι χαρακτηριστικό ότι παιδιά νηπιακής ηλικίας μπορούν να κατανοήσουν τα γεγονότα που έχουν βιώσει στο παρελθόν ως επακόλουθα αλλά και γεγονότα που εκτυλίσσονταν στο άμεσο περιβάλλον τους και σε αυτό το επίπεδο κατανοούν τη χρονικότητα των γεγονότων. Επιπλέον, έχοντας κατανοήσει την εξέλιξη των γεγονότων είναι σε θέση να τα αφηγηθούν ως ιστοριούλα με συνεκτικότητα και χρονική διαδοχή (Case & Okamoto, 1996). Επίσης έρευνες έχουν αναδείξει ότι είναι ικανά να αντιληφθούν κάποιες νοητικές διαδικασίες και να προσεγγίσουν το παρελθόν μέσα από αυτές, ως τέτοια μπορεί να θεωρηθεί ο διαχωρισμός των φανταστικών γεγονότων του παρελθόντος από πραγματικά, χρονικές ομοιότητες -διαφορές, τη συνέχεια - την αλλαγή (Βαρνάβα-Σκούρα, 1998).

Σκοπός της ιστορίας στα νηπιαγωγεία είναι να είναι σε θέση τα παιδιά νηπιακής ηλικίας να (Δάγκας, 2006):

- Να κατανοούν το παρελθόν που αφορά τους ίδιους αλλά και της οικογένειάς τους.
- Να αρχίζουν να κατανοούν τις έννοιες παρελθόν, παρόν και μέλλον.
- Να αντιληφθούν ότι τα στοιχεία του παρελθόντος μπορούν να διαφοροποιηθούν και να διαμορφωθούν
- Να τοποθετούν σε χρονική ακολουθία τα ιστορικά γεγονότα.
- Να αποκτήσουν βασικές ιστορικές γνώσεις για γεγονότα του παρελθόντος.
- Να διαχωρίζουν τη φαντασία (μύθους, θρύλους, παραμύθια) από την πραγματικότητα.
- Να προβαίνουν σε σωστή χρήση του λεξιλογίου σχετικού με το χρόνο.
- Να αξιοποιούν σωστά τα φανταστικά και τα πραγματικά στοιχεία προκειμένου να αφηγηθούν τη ζωή στο παρελθόν.

Νεότερες έρευνες υποστήριξαν ότι ο υποστήριξε ότι τα παιδιά από τη νηπιακή τους ηλικία έρχονται σε επαφή με το παρελθόν, αναζητώντας τα ίχνη του είτε στο φυσικό τοπίο είτε στις νοοτροπίες των ανθρώπων του παρελθόντος (ήθη, έθιμα, παραδόσεις) (Seixas, 1996). Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι τα παιδιά έρχονται αντιμέτωπα με πολλά και ποικίλα στοιχεία του παρελθόντος μέσα από την τηλεόραση, τις ταινίες, τα βιβλία, τις οικογενειακές ιστορίες (Von Heyking, 2004).

Ο Seixas προβαίνει στη διάκριση έξι δομικών στοιχείων της ιστορικής επιστήμης που πρέπει να εμπεριέχονται στη διδασκαλία της ιστορίας με στόχο την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης: Την έννοια της σημαντικότητας (historical significance), τα στοιχεία, πηγές (evidence), τη συνέχεια και την αλλαγή (continuity-change), το αίτιο-αποτέλεσμα (cause-consequence), την ηθική διάσταση (historical dimension) και την ιστορική οπτική (historical perspective). Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα για τη δημιουργική μάθηση, είναι δυνατό τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας να αντιληφθούν αυτά τα στοιχεία, προσαρμοζόμενα βέβαια στην ηλικία τους και στο γνωστικό τους επίπεδο.

Η έννοια του χρόνου

Η έννοια του ιστορικού χρόνου είναι μία μεθοδολογική έννοια για τη διδασκαλία της ιστορίας, η οποία δεν είχε πάντα την ίδια σημασία και δεν συσχετιζόταν απαραίτητα με τον μετρήσιμο χρόνο (Ρεπούση, 2004). Τα παιδιά νηπιακής ηλικίας μπορούν να τοποθετήσουν σε σειρά γεγονότα της δικής τους ζωής και προοδευτικά, αφού θα έχουν εξοικειωθεί με αυτή τη διαδικασία, θα μπορούν να παραθέσουν χρονολογικά και τα γεγονότα μιας ιστορίας, ενώ και το λεξιλόγιό τους θα εμπλουτίζεται ξεκινώντας από τη χρήση χρονικών προσδιορισμών, όπως: πριν, μετά, τώρα, τότε

Η έννοια του χρόνου περιλαμβάνει την καλλιέργεια κάποιων συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του ιστορικού χρόνου, με πιο σημαντική την τοποθέτηση των γεγονότων της αφήγησης σε μία χρονική διαδοχή. Έτσι η χρονική ακολουθία συνδέεται με τη γλώσσα που είναι και ο κεντρικός κορμός του προγράμματος σπουδών. Επιπλέον, η χρονική διάρκεια αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό του ιστορικού χρόνου, σε αυτό πολύ βοηθητική θα είναι η χρήση των χρονικών γραμμών στις οποίες μπορούν να συγκρίνουν και να αναλύουν τις χρονικές περιόδους (Cooper, 2002).

Στο αναλυτικό πρόγραμμα της Ελλάδας αξιοποιούνται έργα τέχνης και καθημερινής ζωής με τα οποία τα παιδιά έρχονται σε επαφή με τις επισκέψεις σε

μουσειακούς χώρους. Ταυτόχρονα στο αναλυτικό πρόγραμμα αναφέρονται και τα εικονογραφημένα λογοτεχνικά βιβλία για παιδιά. Η επαφή του παιδιού με την ιστορία πραγματοποιείται μέσω οπτικοακουστικών και κινητικών αναπαραστάσεων αξιοποιώντας και τις νέες τεχνολογίες. Όλα αυτά αντικατοπτρίζουν τη σύνδεση του σχολείου με την κοινωνία μέσα από τους τρόπους παροχής της γνώσης (Φαρδή, 2013).

Άλλωστε το κείμενο για τα παιδιά μοιάζει με γραπτή αναπαράσταση, αποτελεί ένα σύνολο περιεργων συμβόλων για τα περισσότερα από αυτά ενώ κάποια άλλα είναι σε θέση να αναγνωρίζουν μερικά. Το ιστορικό νόημα μπορεί να αποδοθεί όχι αποκλειστικά με τη χρήση γραπτών πηγών αλλά και με τη χρήση των εικόνων που κρίνονται πιο προσιτές στα παιδιά αυτής της ηλικίας. Ακόμα και με κάποιο ηχητικό ντοκουμέντο που μπορεί να εξάψει τη φαντασία των μικρών παιδιών. Επομένως, ένα πολυτροπικό κείμενο μπορεί να αποτελέσει κίνητρο μάθησης και να συμβάλει στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εικόνες μιλούν με τα μάτια των παιδιών και συχνά αξιοποιούνται στην εκπαιδευτική διαδικασία (Γρόσδος, 2008).

Εκείνο που είναι σημαντικό στην προσπάθεια προσέγγισης του παρελθόντος είναι η αναζήτηση των ιχνών του παρελθόντος. Καθώς μέσα από την επεξεργασία τους μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες για τις δράσεις των ανθρώπων του παρελθόντος, τις ασχολίες τους, τις νοοτροπίες τους αλλά και πιο απλά στοιχεία που αφορούν την ενδυμασία, τη διατροφή κ.ά. Οι ποικίλες ερμηνείες των ιστορικών αφηγήσεων οικοδομούνται από ερευνητικές και ερμηνευτικές διαδικασίες που αφορούν την έρευνα, τη μελέτη και την ερμηνεία των στοιχείων. Η ιστορία γίνεται αντιληπτή ως σύνθεση των ιχνών του παρελθόντος, δηλαδή των πηγών (Ferro, 2001).

Ένα από τα πιο βασικά εργαλεία απαραίτητο για την ιστορική έρευνα είναι η γλώσσα. Τα παιδιά του νηπιαγωγείου είναι στο στάδιο κατά το οποίο προσπαθούν να οικοδομήσουν ένα διαφορετικό λεξιλόγιο πιο σύνθετο από αυτό που είχαν ως τότε. Δημιουργούν πιο σύνθετα γλωσσικά σύνολα ο λόγος τους γίνεται πιο μεστός και κατανοητός και όσο εξελίσσεται αυτή η διαδικασία τόσο προωθείται και η κατανόηση της έννοιας του χρόνου. Κατά συνέπεια, τα παιδιά αυτής της ηλικίας ξεκινούν με τα γεγονότα που σχετίζονται με τη δική τους ζωή ή με τη ζωή των οικείων τους προσώπων και στη συνέχεια είναι σε θέση να τοποθετήσουν τα γεγονότα με χρονολογική σειρά και εμπλουτίζουν το λόγο τους χρονικούς προσδιορισμούς.

Η έννοια της σπουδαιότητας

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας, παρά το πολύ νεαρό της ηλικίας τους είναι σε θέση να κατανοήσουν την έννοια της σπουδαιότητας όταν ρωτηθούν για πράγματα σχετικά με το σχολείο ή την οικογένειά τους, δηλαδή για πράγματα που είναι προσιτά και οικεία σε αυτά. Η κατανόηση αυτής της έννοιας μπορεί να ενισχυθεί από κάποια επίσκεψη σε χώρους πολιτισμού. Καθώς η επίσκεψη αυτή θα συνοδεύεται από στοχευμένες ερωτήσεις που θα αποβλέπουν στην προσέγγιση της συγκεκριμένης έννοιας (Corbishley, 2008).

Ενασχόληση με Πηγές

Οι πηγές στην ιστορική εκπαίδευση κατηγοριοποιούνται με ορισμένα κριτήρια ανάλογα με την αρχική μορφή τους (μορφολογικά και υφολογικά χαρακτηριστικά) και τη

μετατροπή τους σε ντοκουμέντα, ώστε να αξιοποιηθούν ως εργαλεία στη διδακτική. Για το νηπιαγωγείο, συχνή είναι η χρήση φωτογραφιών από τις οικογένειές τους, η συλλογή ή η τοποθέτηση σε σειρά. Μπορεί επίσης να ζητηθεί από τα παιδιά να συγκρίνουν φωτογραφίες παλιές και πρόσφατες δικές τους και της οικογένειάς τους. Ένα παράδειγμα είναι οι φωτογραφίες από τη δική τους ζωή παρατηρώντας την σταδιακή εξέλιξή τους ανάλογα με την ηλικία τους. Αυτό θα του βοηθήσει να κατανοήσουν την έννοια όχι μόνο του χρόνου αλλά και της συνέχειας και της αλλαγής. Τα παιδιά μπορούν να λάβουν ερεθίσματα και από άλλο ποικίλο υλικό, όπως η μουσική και να αντλήσουν πληροφορίες για το είδος, το ύφος, τα ακούσματα της εποχής. Αλλά και οι αφίσες, τα κινούμενα σχέδια, προφορικές μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων η ακόμα και συγγενών αυτών είναι πηγές που μπορούν να εγείρουν το ενδιαφέρον των παιδιών (Δάγκας, 2006).

Η εργασία με τις πηγές περιλαμβάνει τρία βασικά κύρια στάδια: Αναζήτηση, επεξεργασία, ερμηνεία. παρά το γεγονός ότι τα παιδιά μπορεί να μην είναι σε θέση να διαχειριστούν τις πηγές παιδαγωγοί όπως οι Knight και Cooper υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα επαφής των παιδιών με τις πηγές. Με την προϋπόθεση ότι αυτό θα συμβαίνει με έναν εναλλακτικό τρόπο είτε ασχολούμενοι με τις ποικίλες εκδοχές της ίδιας ιστορίας, είτε απαντώντας σε τρία βασικά ερωτήματα: τι ξέρουμε, τι φανταζόμαστε, τι θέλουμε να μάθουμε (Von Heyking, 2004).

Άλλο ερώτημα που προκύπτει είναι ποιο είδος πηγών είναι το ενδεδειγμένο για την ανάγνωση του παρελθόντος από τα παιδιά νηπιακής ηλικίας. Οι μαρτυρίες του παρελθόντος υπάρχουν παντού, στο φυσικό, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον και τα παιδιά έρχονται σε επαφή με αυτά πριν την προσχολική εκπαίδευση, χωρίς βέβαια τις περισσότερες φορές να το αντιλαμβάνονται. Μέσα από οικογενειακά κειμήλια, φωτογραφίες, εικόνες, μαρτυρίες τα παιδιά προσεγγίζουν το παρελθόν ακόμα και αν δεν μπορούν να το κατανοήσουν. Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται οι μαθητές πρέπει να «κατανοήσουν τη διαδικασία της ιστορικής έρευνας και να εσωτερικεύσουν το περιεχόμενο, να καταλάβουν την ύπαρξη διαφορετικών οπτικών και ερμηνειών και όχι απλώς να μάθουν» (Cooper, 2012, σ. 15).

Αφήγηση- Φαντασία - Ενσυναίσθηση

Η λειτουργία της φαντασίας συμβάλλει στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και σχετίζεται με τα συναισθήματα που επηρεάζουν τη συμπεριφορά και τις αποφάσεις των ατόμων (Δάγκας, 2004). Ιδιαίτερα στην προσχολική ηλικία στην οποία αναφέρεται η δραματοποίηση και το παιχνίδι ρόλων μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αναπτύξουν όχι μόνο την έννοια του χρόνου αλλά και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης. Η κινητοποίηση του ενδιαφέροντος των μαθητών είναι βασικός στόχος της διδασκαλίας της ιστορίας καθώς ενεργοποιούνται όλοι οι μαθητές ανταλλάσσουν γνώσεις, διαμορφώνουν τις ήδη κατακτημένες, κατακτούν νέες και υποβοηθούνται στην κατασκευή νοήματος αναφορικά με το υπό εξέταση ιστορικό γεγονός (Moniot, 2002). Η αφήγηση κατέχει κυρίαρχο ρόλο στη ζωή των μικρών παιδιών καθώς η αφηγηματική ευαισθησία ενυπάρχει στον άνθρωπο από τη βρεφική του κιόλας ηλικία και αφορά την αναζήτηση νοήματος για τον κόσμο και τον εαυτό του (Bruner, 1997). Κατά συνέπεια, η αφήγηση να αποδώσει ποικίλα εκπαιδευτικά οφέλη καθώς συντελεί στην ανάπτυξη γλωσσικών και κοινωνικών δεξιοτήτων, φαντασίας, δημιουργικότητας (Τσιλιμένη, 2011).

Η αφήγηση ιστοριών μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά στην ανάπτυξη της φαντασίας των παιδιών. Στην περίπτωση του γνωστικού αντικείμενου της ιστορίας οι ιστορικές αφηγήσεις διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο καθώς επιχειρούν να εκφράσουν με τη χρήση του προφορικού λόγου τις γνώσεις τους ώστε να αποδώσουν αυτό που γνωρίζουν και σκέφτονται. Η διαδικασία καθίσταται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα όταν για το ίδιο γεγονός υπάρχουν πολλαπλές αφηγήσεις και έτσι τα παιδιά αντιλαμβάνονται σταδιακά ότι μπορούν να υπάρξουν πολλές και διαφορετικές ερμηνείες για ένα γεγονός. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα παρουσιάζει και η δραματοποίηση με την υπόδυση ρόλων κατά την οποία προωθείται όχι μόνο η φαντασία των παιδιών αλλά και η δημιουργικότητά τους, σε μία προσπάθεια ανακατασκευής των ήδη υπάρχουσών γνώσεων συσχετίζοντάς τις με τις νέες τοποθετώντας όλο αυτό υπό το πρίσμα του συναισθήματος του κάθε παιδιού. Με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο αποκαλύπτουν τον τρόπο σκέψης τους, προβληματίζονται και επαναδιαπραγματεύονται το γεγονός αλλά έρχονται αντιμέτωποι με τις ιστορικές δομικές έννοιες τις οποίες καλούνται να αξιοποιήσουν για την παραγωγή μίας τέτοιας αφήγησης. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι όλη η διαδικασία της υπόδυσης ρόλων αναφορικά με τα ιστορικά γεγονότα εκτυλίσσεται γύρω από τη φαντασία των παιδιών. Η ηλικιακή ανάπτυξη των παιδιών βαθμιαία θα τους οδηγήσει στην εξοικείωση με την ιστορική έρευνα και στην παραγωγή αφήγησης βασιζόμενοι στις υπάρχουσες γνώσεις (Cooper, 1995).

Έρευνα έφερε στο φως πως η αφήγηση αποδεικνύεται σημαντική για τη γνωστική εξέλιξη των παιδιών και ότι οι ιστορίες ήταν βασικές στην προετοιμασία των εργασιών και των εκδρομών. Πολλοί εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι οι ιστορίες είναι βασικό συστατικό της μάθησης αναφορικά με το παρελθόν (Farmer & Heeley, 2004). Ταυτόχρονα, οι εκπαιδευτικοί περιγράφουν στα παιδιά τις δικές τους προσωπικές εμπειρίες στην παιδική τους ηλικία καθώς και ιστορίες για παρελθοντικά γεγονότα στην τοπική κοινωνία. Τα παιδιά επιδεικνύουν μεγάλο ενδιαφέρον στο πώς οι ενήλικες τις λένε και απαντούν στις ερωτήσεις τους. Η επανάληψη της ιστορίας από τα παιδιά είναι ένα σημαντικό μέρος της ιστορικής εκπαίδευσης (Cooper, 2004· Dixon & Hales, 2014). Μερικοί από τους εκπαιδευτικούς είχαν ενημερωθεί από τους γονείς ότι τα παιδιά ήταν σε θέση να ενημερώσουν τους γονείς τους για ιστοτόπους σχετικούς με την ιστορία ή ακόμα και να περιγράφουν γεγονότα που συνέβησαν στη γειτονιά για τα οποία πολλοί γονείς δεν είχαν πρότερη γνώση. Αυτό βέβαια έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά να αισθάνονται ότι προσφέρουν κάτι στους άλλους. Τα παιδιά καθίστανται πηγή για τους γονείς και τα αδέρφια τους. Μερικά από τα παιδιά εμφανίζουν έντονη επιθυμία να επισκεφτούν κάποιο μουσείο με τους γονείς τους ή κάποιο άλλο αρχαιολογικό χώρο που έχουν επισκεφτεί με τους εκπαιδευτικούς για να εξηγήσουν στους γονείς τους κατά το δυνατόν τα εκθέματα, σε μία προσπάθειά τους να μοιραστούν την εμπειρία τους.

Η έννοια της ενσυναίσθησης δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να συγχέεται με τη φαντασία, αφού πρόκειται «για ένα εξαντλητικό έλεγχο των διαθέσιμων στοιχείων» (Schepers & Verplancke, 2015, σ. 18) και περιέχει έναν ενδοιασμό γιατί δεν έχει στόχο «την ταυτοποίηση με τα ιστορικά πρόσωπα» (σ. 18). Σημαίνει κατανόηση των αξιών και των αντιλήψεων των ηρώων, όπως και των πεποιθήσεων οι οποίες μπορεί να διαφέρουν από τις δικές μας (Schepers & Verplancke, 2015).

Ένας από τους πρώτους επιστήμονες που χρησιμοποίησαν τον όρο ενσυναίσθηση για την κατανόηση του παρελθόντος είναι ο Collinwood, που επιδίωξε να

υπογραμμίζει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ερμηνεία των μαρτυριών, την ερμηνεία των σκέψεων, των προβληματισμών, των συναισθημάτων αυτών που δημιούργησαν τη μαρτυρία (Capita, Cooper, & Mogos, 2000).

Οι Barton and Levstik υπογραμμίζουν πως η έννοια της ενσυναίσθησης σχετίζεται με την ταυτοποίηση, είναι η διαδικασία κατά την οποία οι μαθητές συνδέουν τους εαυτούς τους, τις οικογένειες ή την ομάδα τους με πρόσωπα που έζησαν και έδρασαν στο παρελθόν (Barton & Levstik, 2004).

Η εκπαιδευτική διαδικασία φυσικά δεν μπορεί να προωθηθεί χωρίς τη συμβολή του εκπαιδευτικού, οποίος είναι απαραίτητο να προσαρμόζει τις μαθησιακές δραστηριότητες ανάλογα με τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του κάθε παιδιού. Να επιμελείται τόσο το παρεχόμενο υλικό ως προς το περιεχόμενο και τη γλωσσική δομή του όσο και τον τρόπο που αυτό παρουσιάζεται στα παιδιά. Επιπλέον, είναι σκόπιμο να εστιάζει τη διδασκαλία του σε ένα θέμα τη φορά, που θα είναι σχετικό με τα ενδιαφέροντα, τις εμπειρίες και το περιβάλλον κάθε παιδιού. Επιπρόσθετα, κρίνεται αναγκαίο να δημιουργεί κλίμα ασφάλειας και ελευθερίας ανάμεσα στους μαθητές ώστε να μπορεί ο κάθε μαθητής άφοβα να εκφράσει τη γνώμη του. Με αυτόν τον τρόπο καλλιεργείται η αυτοπεποίθηση και τίθενται οι βάσεις για τη διεξαγωγή διαλόγου με αρχές σεβασμού και αποδοχής της διαφορετικότητας του συνομιλητή (Cooper, 1995).

Συνέχεια και αλλαγή

Η κατανόηση της χρονικής διαδοχής είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κατανόηση των εννοιών της αλλαγής και της συνέχειας, όπως εξελίσσονται στην πάροδο του χρόνου. Αυτό συνεπάγεται ότι τα παιδιά θα πρέπει να είναι σε θέση να διακρίνουν τι έχει αλλάξει και τι έχει παραμείνει το ίδιο στο πέρασμα των χρόνων. Συνεπάγεται επιπλέον «να κατανοήσουν ότι η αλλαγή σε έναν τομέα σχετίζεται με την αλλαγή σε άλλους τομείς, εμπλέκοντας έτσι πολιτικούς, οικονομικούς, πνευματικούς, κοινωνικούς, πολιτιστικούς και άλλους παράγοντες» (NACCCE, 1999).

Η κατανόηση των εννοιών της συνέχειας και της αλλαγής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο ζωής και το κοινωνικό πολιτικό περιβάλλον στο οποίο κινούνται και αναπτύσσονται. Ταυτόχρονα, η κινητοποίηση των μαθητών αναφορικά με το χρόνο του παρελθόντος είναι σχετίζεται άμεσα με την ενότητα της οικογένειας και τη διαμονή της οικογένειας σε έναν τόπο για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Ταυτόχρονα έχει παρατηρηθεί ότι η αντίληψη του χρόνου είναι διαφορετική σε μονογονεϊκές οικογένειες που αλλάζουν σε τακτά χρονικά διαστήματα τόπο κατοικίας, σε σχέση με πολυμελείς οικογένειες που διαμένουν για μεγάλα διαστήματα στον ίδιο τόπο. Τέλος ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στα προσωπικά βιώματα των παιδιών καθώς παιδιά που είναι θύματα ή μάρτυρες τραυματικών εμπειριών αντιλαμβάνονται τις έννοιες της συνέχειας και της αλλαγής καλύτερα σε σχέση με τα παιδιά που διαμένουν σε ένα περιβάλλον που διαπνέεται από ασφάλεια, σταθερότητα και ισορροπία (Cooper, 2013).

Σε αυτήν την κατεύθυνση μπορούν να συμβάλουν και οι εκπαιδευτικοί με τον τρόπο τους ώστε να υποβοηθήσουν τα παιδιά να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως μέρος ενός μεταβαλλόμενου συνόλου το οποίο συνεχώς αλλάζει, διαμορφώνεται και επαναπροσδιορίζεται. Άλλωστε ο κόσμος δεν είναι ένας κόσμος αμετάβλητος και αναλλοίωτος, όλα βρίσκονται σε μία συνεχή ροή-αλλαγή και έτσι οι καταστάσεις αλλάζουν εξελίσσονται, μεταβάλλονται και ανακατασκευάζονται. Δεν θα πρέπει βέβαια

σε αυτό το σημείο να υπάρξει παρανόηση καθώς η αλλαγή δεν είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη και πρόοδο στη ζωή των ανθρώπων, γιατί η αλλαγή ενδέχεται να έχει ως απότοκο και καταστάσεις που είναι αρνητικές για τον άνθρωπο. Η αλλαγή όμως δεν σημαίνει απαραίτητα πρόοδο και βελτίωση της ζωής όλων των ανθρώπων (TEACH, 2007).

Επιπλέον, ο παραπάνω ισχυρισμός ενισχύεται από τον προβληματισμό που διέπει τα παιδιά αναφορικά με την έννοια της συνέχειας και της αλλαγής, προβληματισμός που σχετίζεται με το αν η έννοια της αλλαγής ταυτίζεται με την έννοια της προόδου, της ευημερίας και γενικότερα με τις θετικές εξελίξεις στη ζωή του ανθρώπου (Harnett, 2000).

Αίτιο-Αποτέλεσμα

Οι έννοιες του αιτίου και του αποτελέσματος αφορούν το πώς και γιατί συγκεκριμένες συνθήκες και πράξεις οδήγησαν σε άλλες. Κεντρικό σημείο στην αιτία και τη συνέπεια είναι ο ενεργητικός ρόλος των ανθρώπων στην προώθηση, διαμόρφωση και την αντίσταση στην αλλαγή στην ιστορία. Οι αιτίες αφορούν, αλλά και διακρίνονται από, τα κίνητρα (ή τις προθέσεις) της ομάδας ή του ατόμου. Οι πλευρές της αιτίας και του αποτελέσματος είναι: α) ότι οι άνθρωποι προκαλούν ιστορική αλλαγή, αλλά το κάνουν αυτό μέσα στο πλαίσιο που επιβάλλουν τα όρια στην αλλαγή και β) οι ενέργειές τους συχνά έχουν ακούσιες συνέπειες (Seixas, 2006). Οι δύο αυτές έννοιες σχετίζονται με την ικανότητα των μαθητών να αντιλαμβάνονται τι προκάλεσε ένα γεγονός και τι αποτελέσματα υπήρξαν από αυτή τη δράση. Τα παιδιά έχουν την τάση να προσεγγίζουν το παρελθόν μέσα από τα κάτι που φαίνεται οικείο σε αυτά άρα εκκινούν από τη εξερεύνηση του δικού τους οικογενειακού παρελθόντος θέτοντας ερωτήματα και αναζητώντας απαντήσεις προκειμένου να κατασκευάσουν τις δικές τους ιστορίες.

Ερευνητικά ερωτήματα –στόχοι

Η παρούσα έρευνα ασχολήθηκε με τα παρακάτω ερωτήματα: Μπορεί να διδαχθεί η ιστορία στην προσχολική αγωγή; Ποια είναι η θέση και η αξία της ιστορίας στο νηπιαγωγείο σε σχέση με τις αλλαγές που έχουν συμβεί τα τελευταία χρόνια; Με ποιες στρατηγικές μπορούν τα παιδιά της πρώιμης παιδικής ηλικίας να εισαχθούν αποτελεσματικά στην κατανόηση των ιστορικών εννοιών; Με αφορμή αυτό τον προβληματισμό μπορούν να διατυπωθούν τα εξής ερωτήματα: α) Ποια είναι η ταυτότητα της διδασκαλίας της ιστορίας στο σύγχρονο ελληνικό νηπιαγωγείο; β) Μπορούν να ενταχθούν στοιχεία της επιστήμης αναφοράς (της ιστορίας) και της διδακτικής της ιστορίας στο νηπιαγωγείο; και γ) Υπάρχουν λόγοι για τους οποίους αξίζει η εκπαιδευτική και ακαδημαϊκή κοινότητα να ασχοληθεί με το ζητούμενο της αναζήτησης των συνδετικών στοιχείων της ιστορίας ως κοινωνικής επιστήμης με την προσχολική αγωγή και εκπαίδευση;

Στόχος αυτής της έρευνας είναι η ανάδειξη μίας αποτελεσματικής στρατηγικής διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στην πρωτοσχολική εκπαίδευση, στάδιο όπου οικοδομούνται τα θεμέλιά της σε εκπαιδευτικό επίπεδο. Με κεντρικό άξονα το Πρόγραμμα Σπουδών και απώτερο στόχο την καλλιέργεια γνωστικών, ψυχικών αλλά και συναισθηματικών δεξιοτήτων.

Μεθοδολογία έρευνας

Η διαθεματική και βιωματική προσέγγιση (μέθοδος Project) κρίνεται προσφορότερη για την προσέγγιση και κατανόηση του παρελθόντος για τα παιδιά νηπιακής ηλικίας. πιο συγκεκριμένα, ως «μέθοδο Project» μπορεί να θεωρηθεί ο τρόπος της «ομαδικής διδασκαλίας στην οποία συμμετέχουν αποφασιστικά όλοι και η ίδια η διδασκαλία διαμορφώνεται και διεξάγεται από όλους όσους συμμετέχουν» (Frey, 1998, σ. 9). Ο Kilpatrick θεωρεί πως η μέθοδος project είναι «μία σχεδιασμένη δράση, η οποία γίνεται με όλη την καρδιά και λαμβάνει χώρα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον» (Kilpatrick, 1935, σ. 163). Αποτελεί μία ανοιχτή γνωστική διαδικασία, τα όρια και οι διαδικασίες της οποίας δεν είναι αυστηρά καθορισμένα εκ των προτέρων, μια που εξελίσσεται ανάλογα με την εκάστοτε συνθήκη και τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων. Είναι ένας τρόπος βιωματικής γνώσης που στηρίζεται στη διερευνητική μάθηση, στην οποία συμμετέχει ενεργά όλη η τάξη η οποία είναι στο σύνολό της υπεύθυνη για τη διαμόρφωση και διεξαγωγή της μαθησιακής διαδικασίας. Κρίνεται αποτελεσματικότερη αυτή η μέθοδος καθώς συμβάλλει στην ανάπτυξη τόσο των διαπροσωπικών σχέσεων όσο και στη δημιουργία μιας διαλεκτικής-δυναμικής σχέσης μεταξύ των μαθητών και ανάμεσα στους μαθητές και στον/στην εκπαιδευτικό. Ασκεί στους μαθητές μεταγνωστικές δεξιότητες όπως η αυτοπειθαρχία, η συνδιαμόρφωση και κατάθεση προβληματισμών και λύσεων. Διευρύνει τις παραστάσεις των μαθητών μέσα από την αναζήτηση υλικού για την υλοποίηση του project, π.χ. επίσκεψή τους σε μουσεία, βιβλιοθήκες, αρχαιολογικούς χώρους.

Στην προσχολική αγωγή τα θέματα σχετίζονται με τον εαυτό, την οικογένεια και την τοπική κοινωνία. Σε αυτά μπορούν να προστεθούν τα μέσα μαζικής μεταφοράς π.χ. πώς μπορεί κάποιος να κινηθεί στον τόπο σου; πώς έζησαν οι πρόγονοί μας; Κάθε ένα θέμα από αυτά μπορεί να γίνει αντικείμενο περαιτέρω σχολιασμού και έρευνας, σε μακροεπίπεδο. Κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να συζητηθεί το θέμα του πολιτισμού, της έννοιας της συνέχειας και της αλλαγής, των προγενέστερων ανθρώπων, της ανθρώπινης εξέλιξης και της ταυτότητας, κ.ά. κάθε ένα από αυτά κατευθύνει τον εκπαιδευτικό να συλλέξει υλικό αντίστοιχου περιεχομένου που βασίζεται στα ενδιαφέροντα του παιδιού. Όπως γίνεται φανερό οι θεματικές περιοχές και η εξέλιξή τους εξαρτάται από τις προγενέστερες εμπειρίες των παιδιών, τα στάδια εξέλιξης και τις δεξιότητες. Για παράδειγμα η έννοια της συνέχειας και της αλλαγής για τα παιδιά νηπιακής ηλικίας μπορεί να σημαίνει τη μελέτη των παππούδων τους. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορούν να αναπτύξουν την αίσθηση του υπεύθυνου και ενεργού πολίτη από μία ποικιλία θεμάτων που περιλαμβάνουν τη μελέτη των φαγητών, της ενδυμασίας, των χρημάτων, των κυβερνήσεων, της επικοινωνίας, της οικογενειακής ζωής (Mindes, 2005).

Αυτά τα θέματα μπορούν να αξιοποιηθούν ως σημείο εκκίνησης κατά το οποίο οι εκπαιδευτικοί και τα παιδιά συλλέγουν υλικό, συνοψίζουν και καταλήγουν σε συμπεράσματα. Τέλος, τα παιδιά μπορούν να οργανώσουν το υλικό και να το παρουσιάσουν σε εικόνες. Με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο καταφέρνουν να χρησιμοποιήσουν τις δεξιότητές τους αλλά μαθαίνουν πώς να διαβάζουν, να διαχειρίζονται το υλικό.

Η ιστορία είναι μία αναπαράσταση του τι είναι σπουδαίο στις ανθρώπινες δράσεις του παρελθόντος και η διαδικασία με την οποία αυτές οι δράσεις επιλέχθηκαν, ερευνήθηκαν και αναλύθηκαν. Η ιστορία δεν είναι η αφήγηση του παρελθόντος αλλά

μία προσπάθεια ανακατασκευής και ερμηνείας στοιχείων του παρελθόντος που προκαλούν ενδιαφέρον για τους μεταγενέστερους. Η ιστορία παρέχει στα παιδιά γνώση για τις παρελθοντικές ανθρώπινες εμπειρίες στην οικογένεια, τοπική κοινωνία, εθνική και σε διεθνές επίπεδο. Οι μαθητές αναπτύσσουν κατανόηση κατάλληλη για την ηλικία τους αναφορικά με το χρόνο, τη χρονολόγηση, τη συνέχεια, την αλλαγή, το αίτιο και το αποτέλεσμα. Υιοθετούν δεξιότητες κατάλληλες στα εξελικτικά τους στάδια ώστε να μπορούν να αναγνωρίζουν την έννοια του χρόνου και της χρονολόγησης, της συνέχειας και της αλλαγής, του αιτίου και του αποτελέσματος.

Οι απαραίτητες δεξιότητες ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξής τους αφορούν το να ερμηνεύουν τις πηγές με έναν κριτικό τρόπο. Τα ιστορικά ζητήματα αναπτύσσουν την ενσυναίσθηση και μία βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος και των σύγχρονων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών επιδράσεων. Για αυτό το λόγο το επιχείρημα ότι τα παιδιά είναι απαραίτητο να αντιλαμβάνονται την έννοια του χρόνου και της χρονολόγησης για να αντιλαμβάνονται τον ιστορικό χρόνο δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο χρόνο από την άποψη του ρολογιού ή του ημερολογιακού χρόνου, αλλά αναφέρεται στην έννοια του χρόνου ως πορεία, και αυτά τα γεγονότα αναφέρονται σε μία σειρά (Wilschut, 2012). Επομένως, η αφηγηματική λειτουργία της ιστορίας δεν αναφέρεται μόνο στην χρονολογική τοποθέτησή τους αλλά και στην ερμηνεία. Κατά αυτόν τον τρόπο ο τρόπος οργάνωσης και ερμηνείας δημιουργεί την αφήγηση και αποδίδει νέες διαστάσεις στην αφήγηση προβάλλοντας στοιχεία για τον ίδιο τον αφηγητή (σκοπιά, ερμηνεία, θέση) (Ricoeur, 1990).

Μέσα από τις αφηγήσεις που σχετίζονται με τη μνήμη τα άτομα ή οι ομάδες μπορούν να τοποθετήσουν τον εαυτό τους σε ένα χρονικό πλαίσιο που σχετίζεται με το παρελθόν και το μέλλον. Η αφηγηματική ικανότητα σχετίζεται με τρεις δεξιότητες (Rusen, 2004):

1. η ικανότητα να βιώνει, αυτό που σχετίζεται με την παρελθοντική πραγματικότητα.
2. η ικανότητα να ερμηνεύει, που συνδυάζει (α) την εμπειρία του παρελθόντος και (β) την κατανόηση του παρόντος (γ) τις προσδοκίες που αφορούν το μέλλον.
3. η ικανότητα να προσανατολιστεί, που σχετίζεται με την πρακτική ανάγκη που χρειάζονται ένα δρόμο για τα στενά και τις στροφές της χρονικής αλλαγής.

Αυτές οι τρεις δεξιότητες συνδέονται στενά και εκφράζουν τρία βασικά στοιχεία στη διαδικασία της ιστορικής εκπαίδευσης: το βίωμα του παρελθόντος, η ερμηνεία του από την πλευρά της ιστορίας και η ανάλυση αυτής της ερμηνείας για τον προσανατολισμό στη ζωή.

Πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε πως όλοι οι δάσκαλοι εκφράζουν θετικές εμπειρίες με την εφαρμογή ιστορικών εργασιών και έχουν αναπτύξει ποικίλες διδακτικές μεθόδους. Οι συμμετέχοντες επίσης, εξέφρασαν μία πολύ θετική αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας και της ικανότητας να αποκτούν ιστορική γνώση. Οι εκπαιδευτικοί αφηγούνταν στα παιδιά εμπειρίες από τη δική τους παιδική ηλικία και ιστορίες για γεγονότα του παρελθόντος στην τοπική κοινωνία. Τα παιδιά επιδεικνύουν μεγάλο ενδιαφέρον σε αυτά που τους έλεγαν οι ενήλικες και έθεταν ερωτήματα και έπειτα αφηγούνταν ξανά ό,τι είχαν ακούσει (Skjæveland, 2017).

Επίλογος

Η διδασκαλία της ιστορίας στο νηπιαγωγείο αφορά τη σταδιακή προσέγγιση του παρελθόντος μέσα από τα μάτια των μικρών παιδιών. Σε αυτήν τους την πρώτη προσπάθεια σημαντικό εργαλείο αποτελούν οι ιστορικές δομικές έννοιες που ενισχύουν την ιστορική κατανόηση. Η αξιοποίηση των ποικίλων πηγών τους βοηθούν να οικοδομούν τις γνώσεις τους για το παρελθόν. Η ενασχόληση με τις πηγές έχει εκπαιδευτικά οφέλη καθώς με αυτόν τον τρόπο εισάγονται στις πρώτες τεχνικές διεργασίες της ιστορικής έρευνας. Η όλη διαδικασία εμπλουτίζεται μέσα από τη δραματοποίηση, το παιχνίδι ρόλων και έτσι παράγονται πολλές και διαφορετικές ερμηνείες για κάποιο ιστορικό γεγονός. Με τη χρήση του διαλόγου τίθενται ερωτήσεις, διατυπώνονται απαντήσεις, κρίσεις, σκέψεις, υποθέσεις και προωθείται μία εποικοδομητική εργασία που στόχο έχει την ομαλή επαφή των παιδιών με το παρελθόν. Οι διαδικασίες αυτές έχουν ως αφετηρία τη φαντασία και έτσι γίνεται ιδιαίτερα ελκυστική για τους μικρούς μαθητές. Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω οι πηγές δεν είναι ένας κόσμος ανοικτός αλλά μας μιλάνε όταν θέσουμε τα κατάλληλα ερωτήματα βασιζόμενοι σε αυτά που γνωρίζουμε και σε αυτά που επιδιώκουμε να μάθουμε (Cooper, 2007). Οι εκπαιδευτικοί είναι αρωγοί σε όλη αυτήν τη διαδικασία συντονιστές και υποστηρικτές των μαθητών και με τις κατάλληλες δραστηριότητες προσπαθούν αφενός να δημιουργήσουν ένα κατάλληλο εκπαιδευτικό περιβάλλον μάθησης και αφετέρου να εξοπλίσουν τους μαθητές με τα απαραίτητα εφόδια χρήσιμα για τη μετέπειτα εκπαιδευτική τους πορεία.

Ενδεικτικό σχέδιο μαθήματος

Σε ένα ενδεικτικό σχέδιο μαθήματος θα μπορούσαν να δοθούν οι παρακάτω δραστηριότητες που δύναται να διεξαχθούν ομαδοκεντρικά (ομάδες 3-4 ατόμων) και μπορούν να διεξαχθούν σε διδακτική ώρα 45’

Στόχοι διδασκαλίας:

- Να καλλιεργήσουν αναλυτικές ερμηνευτικές δεξιότητες
- Να βοηθήσουν στην ανάπτυξη των ιστορικών δομικών εννοιών
- Να εξασκηθούν να εργάζονται ομαδοσυνεργατικά
- Να εξασκηθούν στη βιωματική, ενεργητική, διερευνητική μάθηση
- Να αντιλαμβάνονται έννοιες όπως η χρονική ακολουθία και η ιστορική εξέλιξη
- Να παρατηρούν
- Να προβληματίζονται
- Να διατυπώνουν ερωτήματα, απόψεις, εναλλακτικές ερμηνείες

Ενδεικτικές δραστηριότητες για τη διδασκαλία των ιστορικών δομικών εννοιών:

1. Αντλούνται κάποιες εικόνες από το διαδίκτυο που απεικονίζουν το παραμύθι της κοκκίνοσκουφίτσας. Μπορεί να τους ζητηθεί: να βάλετε τις εικόνες στη χρονική σειρά που θεωρείτε ότι συνέβησαν τα γεγονότα και να αφηγηθείτε την ιστοριούλα. Πώς θα νιώθατε αν ήσασταν η κοκκίνοσκουφίτσα; Πώς θα νιώθατε αν ήσασταν ο λύκος; Σε ένα παιχνίδι

- ρόλων κάποιοι θα κάνουν το λύκο και κάποιοι την κοκκινোসκουφίτσα. Ποια άλλη εξέλιξη θα μπορούσατε να δώσετε στην ιστορία;
2. Έπειτα σε μία εικόνα που παρουσιάζει τα εξελικτικά στάδια ανάπτυξης ενός φυτού μπορεί να ζητηθεί: είναι το νερό σπουδαίο στην παρακάτω εικόνα; Αν ναι γιατί; Αν όχι γιατί;
  3. Στην ίδια απεικόνιση μπορεί επιπλέον να ζητηθεί: να εντοπίσετε τι έχει αλλάξει και τι έχει μείνει το ίδιο στην εικόνα.
  4. Σε μία απεικόνιση της εξελικτικής διαδικασίας ενός φρούτου/λαχανικού, μπορεί να ζητηθεί: να περιγράψετε ποιο είναι το αίτιο ανάπτυξης του λουλουδιού και ποιο είναι το αποτέλεσμα. Μπορείτε να φυτέψετε το δικό σας φυτό και να παρατηρήσετε τα στάδια εξέλιξης.
  5. Σε δύο πανομοιότυπες εικόνες μπορεί να ζητηθεί: παρατηρήστε τις ομοιότητες και τις διαφορές και να τις ζωγραφίσετε. Στη συνέχεια να αφηγηθείτε μία ιστοριούλα λαμβάνοντας υπόψη την εικόνα και τη φαντασία σας.

Βιβλιογραφία

- Alleman, J., & Brophy, J. (2003). *Social studies excursions, K-3—Book three: Powerful units on childhood, money, and government*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Αντωνιάδου, Δ. (2003). Η ιστορία της Ελλάδας μέσα από την τέχνη. Στο Μ. Ζωγράφου-Τσαντάκη (Επιμ.), *Νηπιαγωγείο, γλώσσα σχέδια εργασίας* (σσ. 178-181). Γιαννιτσά: Ζωγράφου.
- Αθανασιάδης, Φ. (2015). *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Barton, K. C., & Levstik, L. (2004). "Back When God Was Around and Everything": Elementary Children's Understanding of Historical Time. *American Educational Research Journal*, 33(2), 419-454.
- Βαρνάβα-Σκούρα, Τ. (1998). Ζητήματα διδασκαλίας. Κείμενο 13. Στο Ε. Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
- Bruner, J. (1997). *Πράξεις νοήματος* (Η. Ρόκκου & Γ. Καλομοίρης, Μτφρ). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Capita, L., Cooper, H., & Mogos, G. (2000). History, children's thinking and creativity in the classroom: English and Romanian perspectives. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 1(1), 14-18.
- Γρόσδος, Σ. (2008). *Οπτικός γραμματισμός και πολυτροπικότητα. Ο ρόλος των εικόνων στη γλωσσική διδασκαλία στο Βιβλίο Γλώσσας της Β' Δημοτικού* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Cooper, H. (1995). *History in the early years*. New York: Routledge.
- Cooper, H. (2002). *History in the Early Years*. London: Routledge.
- Cooper, H. (Ed.) (2004). *Exploring Time and Place through Play: Foundation Stage – Key Stage One*. London: David Fulton.
- Cooper, H. (2007). *History 3-11. A guide for teachers*. Oxon: David Fulton.
- Cooper, H. (2012). *History 5-11. A guide for teachers*. Oxon: David Fultam (2nd edition).

- Cooper, H. (2012). *History in primary schools. First Conference Institute of Historical Research*. London: Institute of Historical research. University of London.
- Cooper, H. (2013). *History in the early years, 2nd edition*. Oxon & New York: Routledge.
- Corbishley, M. (2008). In my view: Our heritage: Use it or lose it. *Primary History*. The Historical Association, pp. 8-9.
- Δάγκας, Α. (2004). *Φοιτητικές σημειώσεις κοινωνικής ιστορίας: διδασκαλία της ιστορίας στα νήπια*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιευμάτων Α.Π.Θ.
- Δάγκας, Α. (2006). *Φοιτητικές σημειώσεις κοινωνική ιστορίας. Διδασκαλία της ιστορίας στα νήπια*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων ΑΠΘ.
- Demers, S., Lefrançois, D., & Ethier, M. A. (2015). Understanding agency and developing historical thinking in elementary school: A local history learning experience. *Historical encounters: A journal of historical consciousness, historical cultures and history education*, 2(1), 34-46.
- Δημητριάδου, Κ. (2002). *Ιστορία και Γεωγραφία. Εφαρμογή και αξιολόγηση μίας εκπαιδευτικής παρέμβασης στον ιστορικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Dixon, L., & Hales. A. (2014) *Bringing History Alive through Local People and Places: A Guide for Primary School Teachers*. Abingdon: Routledge.
- Φαρδή, Κ. (2010). Η ιστορία στην προσχολική εκπαίδευση. Τρεις διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Ζητήματα Μεθοδολογίας Της Έρευνας Στις Κοινωνικές Επιστήμες. 17ο Συνέδριο Σχολής Κοινωνικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, Κρήτη, 24-27 Σεπτεμβρίου 2010.
- Φαρδή, Κ. (2013). *Ιστορία και προσχολική αγωγή: Από τα αναλυτικά προγράμματα στις εκπαιδευτικές εφαρμογές* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Φαρδή, Κ. (2018). Η συμβολή της έρευνας δράσης στην εισαγωγή της ιστορικής εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο. *Action Researcher in Education*, 8, 109-128.
- Farmer, A., & Heeley, A. (2004). Moving between fantasy and reality: Sustained, shared thinking about the past. In H. Cooper (Ed.), *Exploring Time and Place through Play: Foundation Stage – Key Stage One* (pp. 52–64). London: David Fulton.
- Ferro, M. (2001). *Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο* (Π. Μαρκέτου, Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Frey, K. (1998). *Η μέθοδος Project* (Κ. Μάλλιου, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Harnett, P. (2000). History in the Primary School; Re-Shaping Our Pasts. The Influence of Primary School Teachers' Knowledge and Understanding of History on Curriculum. Planning and Implementation. *The International Journal of historical learning teaching and research*, 1 (1), pp. 5-13.
- ΙΕΠ (2014). Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου, Αθήνα: «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21^{ου} αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών» με κωδικό ΟΠΣ: 295450. Αναθεωρημένη Έκδοση.
- Kilpatrick, W. H. (1935). Die Projekt-Methode. Die Anwendung des zweckvollen Handelns im pädagogischen Prozeß. In J. Dewey, W. H. Kilpatrick (Eds.), *Der Projekt-Plan - Grundlegung und Praxis* (pp. 161–179). Weimar: Böhlau.
- Κόκκινος, Γ., & Νάκου, Ε. (2006). *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Λεοντσίνης, Γ. (2006). *Διδακτική της Ιστορίας: γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου.
- Μακρή, Ο. (2003). Σα ψηφιδωτά της Αρχαίας Πέλλας. Στο Μ. Ζωγράφου-Τσαντάκη (Επιμ.), *Νηπιαγωγείο Γλώσσα Σχέδια Εργασίας* (σσ. 175-177). Γιαννιτσά: Ζωγράφου.
- Mindes, G. (2005). Social studies in today's early childhood curricula. *Young Children*, 60(5), 12.
- Monte-Sano, C. (2008). Qualities of historical writing instruction: A comparative case study of two teachers' practices. *American Educational Research Journal*, 45(4), 1045-1079.
- Moniot, H. (2000). *Η διδακτική της ιστορίας* (Ε. Κάννερ, Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- NACCCE. (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education. Report to the Secretary of State for Education and Employment the Secretary of State for Culture, Media and Sport*. London: National Advisory Committee on Creative and Cultural Education.
- Νικολάου, Γ. (2011α). *Ένταξη & εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό σχολείο*. Αθήνα: Πεδίο.
- Νικολάου, Γ. (2011β). *Διαπολιτισμική διδακτική: το νέο περιβάλλον – βασικές αρχές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Nordgren, K., & Johansson, M. (2015). Intercultural historical learning: a conceptual framework. *Journal of Curriculum Studies*, 47(1), 1-25.
- Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ricoeur, P. (1990). *Time and Narrative*, v.1. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Rusen, J. (2004). Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development. In P. Seixas (Ed.), *Theorizing Historical Consciousness* (pp. 63-85). Canada: University of Toronto Press.
- Σακκής, Δ., & Τσιλιμένη, Τ. (2007). *Ιστορικοί Τόποι και Περιβάλλον. Διδακτικές Προσεγγίσεις για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Schepers, S., & Verplancke, M. (2015). *Pierre de touche: éducation à la mémoire*. Herinnerings educatie.be.
- Seixas, P., & Morton, T. (2013). *The Big Six*. Canada: Nelson Education.
- Skjæveland, Y. (2017). Learning history in early childhood: Teaching methods and children's understanding. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 18(1), 8-22.
- TEACH. (2007). Teaching Emotive and Controversial History 3-19. A Report from the Historical Association on the Challenges and Opportunities for Teaching Emotive and Controversial History, pp. 3-19.
- Thornton, S. (1988). Effects of Children's Understanding of Time Concepts on Historical Understanding. *Theory and Research in Social Education*, 16(1), 69-82.
- Τσιλιμένη, Τ. (2011). *Αφήγηση και εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Von Heyking, A. (2004). Historical Thinking in the Elementary Years: A Review of Current Research. *Canadian Social Studies*, 39(1), n. 1.
- Wilschut, A. (2012). *Images of time: the role of an historical consciousness of time in learning history*. Charlotte, NC: Information Age.